

Elşən Mirişli

Gence şəhəri
tarixçi

III Yazı

1919-cü il fevralın 4-də Məclis-i Məbusanın 12-ci iclası keçirildi. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ağır və iqtisadi vəziyyəti müzakirə olundu. Yaşayışın bahalaşması, xüsusi xalq kütlələrinin vəziyyətinin pisləşməsi qeyd olundu. Dəmiryolçuların vəziyyəti xüsusilə çətin idi. Parlamentin fəhlə komissiyası maaşların artınması haqqında qanun layihəsi ilə çıxış etdikdə sosialistlərin müqavimətinə rast gəldi. Onlar haqlı olaraq qeyd etdilər ki, bu tədbirin işçilərin vəziyyətini yaxşılaşdırma ehtimalı müvəqqətdir və inflyasiya ilə mübarizə etmək tələbi irəli sürüldü.

Müsavatçılar qanun layihəsinə tərəfdar çıxdılar. İttihad sosialistləri müdafiə etdi və əslində hökumətə etimadsızlığı bildirdi. Yeni hökumət böhranı yetişməyə başladı.

Parlamentin 1919-cü il fevralın 6-da keçirilən 14-cü iclasında İttihad fraksiyasının sədri, doktor Qara bəy Qarabəyov hökumətin fəaliyyətini tənqid edərək göstərdi ki, o, parlament fraksiyalarının sorğusuna cavab vermir. Baş nazir Fətəli xan Xoyski qeyd etdi ki, sorğular parlamentin hökumətə köməyidir. Hökumətdən gizlin həyata keçirilmiş bir sıra sui-istifadə hallarının üstü məhz sorğular nəticəsində açılmışdır. Bununla yanaşı, o bildirdi ki, deputatlar etik qaydalara riayət etmir, bədxah çıxışlar edirlər. Nəticədə baş nazir bu qənaətə gəlmiş oldu, parlament sorğularının konkretliyi yoxdur.

Müsavatçılar və ittihaççılar arasında əks-cəbhələşmə müəyyən təəccüb doğurur. Bu ilk mərhələdə hökumət təşkili zamanı Müsavatın ittihaççılara əməkdaşlığa cəlb etməməsi və parlamentdə onunla bloka girməməsi ilə əlaqədar idi. Bu mərhələdə sol qüvvələrə arxalanan Müsavat fraksiyası artıq müsəlman sosialistləri ilə digər sosialist partiyalarının yaxınlaşmasından narahat olmağa başlamışdı. Sayca az-12 nəfər olmasına baxmayaraq, sosialist qrupu parlamentdən kənar fəhlələr və kəndlilər arasında böyük nüfuz malik idi. Müsəlman sosialistləri göstərdilər ki, hələ də seçkilə qəza və zemstvolar, həqiqi demokratik şəhər özünüidareləri yoxdur, torpaq əvvəlki kimi varlıların əlindədir. Ticarət və sənayi daha artıq dərəcədə möhtəkliklə çuğlanmışdır. Bütün vəzifə cinayətlərini araşdırmalı olan ali tribunal yaradılması haqqında sosialistlərin irəli sürdükləri layihə də parlamentdə rədd edilmişdir. Onların növbəti sorğusu mədən fəhlələrinin maaşlarının verilməməsi barəsində idi.

Müsavatçılar sosialistləri cümhuriyyətin indiki dövründə, Denikin təhlükəsinin yaxınlaşdığı vaxtda daxili çəkişmələrə yol verməkdə təqsirləndirildilər. Müsavat fraksiyasının təzyiqi altında sosialistlərin etirazları hətta cümhuriyyətin müstəqilliyi əleyhinə xəyanət kimi qiymətləndirilirdi. Daxili işlər naziri sosialistlərin sorğusunu rəsmiləşdirərək xüsusi sərəncam verir, lakin vəziyyətdən çıxış yolu şəxsən baş nazirə həvalə edilirdi.

Məclis-i Məbusana müxtəlif

müstəqim vergilər barədə kiçik qanun layihələri (ak-siyaların, patentlərin və sairə artırılması haqda) daxil olurdu. Bu layihələr sosialistlər istisna olunmaq- la, müsavətin və digər frak-siyaların səsəri ilə qəbul olunurdu. Əslində isə Mü-savət partiyası öz proqramında bu cür vergilərin hər cür növdünun lağv edilməsi, onların müterəqqi gəlir vergiləri ilə əvəz edilməsi çağırışı ilə çıxış edirdi.

Hökumət böhranı nəticəsində Fətəli xan Xoyskinin kabineti istefa verməli oldu.

Müsavatın rəsmi və qeyri-rəsmi orqanları deyirdilər ki, parlamentin demokratik qüvvələrinin koalisiyası lazımdır. Müsavat partiyasının sol qanadı hətta bu sahədə irəliləyərək doğru bir addım atdı. Lakin sağ cinah qüvvələrini toplayaraq radikal üzlərə təsir göstərməyə başladı. Əgər başlanğıcda sosialistlər, Müsavat, "Əhrar" və milli azlıqların nümayəndələri birləşməli

Yusifbəyli bəyannaməsini və hökumət proqramını elan etdi. Azərbaycanın mövcudluğunun əsas prinsipini-istiqlal prinsipini xüsusi qeyd edən baş nazir onun kabinetinin həll etməli olduğu əsas məsələləri təhlil etdi. Bu məsələlərin başlıcası Azərbaycanın ərazi bütövlüyü idi. Xarici siyasət sahəsində Dağlılar cümhuriyyəti ilə münasibət xüsusi yer tuturdu. Dağlılar cümhuriyyətinin və onun lideri Tapa Çermoyevin müdafiə olunması və Denikin təcavüzünə qarşı onunla ittifaq yaradılması haqda qəti qərar qəbul edildi. Milli siyasətdə Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüquqlarının qorunması, onların din azadlığının, mədəni-milli xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılması qeyd olunurdu.

Hökumət milli ədavəti sakitləşdirmək üçün tədbirlər görəcəyini vəd edirdi. Fəhlə məsələsində azad əməyi təmin edəcək fəhlə qanunvericiliyinin hazırlanması nəzərdə tutulurdu. Fəhlələrin sağlamlıqlarının qorunması və siğorta

nin ilk günlərində əsas qanun layihələrini işləyib hazırlamaq və qəbul etmək vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri, heç şübhəsiz, partiyalar arasında təfriqə və onların yekdil fikrə gələ bilməmələri idi. Bu, hökumət təşkilində özünü xüsusi ilə göstərirdi, çünki çoxluğu təşkil etmək üçün bir neçə partiyanın razılığı lazımdır. Yerlərdən əlavə seçkilər nəticəsində parlamentə gələn deputatların siyasi hazırlığı yox idi, onların proqramları da müəyyən deyildi, bu isə parlamentin işini daha da ağırlaşdırırdı. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hətta belə bir vəziyyətdə də parlament hakimiyyətə nəzarət orqanı kimi cümhuriyyətin siyasi həyatında mühüm rol oynayırdı. Nəsim bəy Yusifbəylinin yeni hökuməti öz proqramını elan etdikdə, məlum oldu ki, parlamentin mövcud tərkibi bu mühüm məsələlərin həllinə imkan verməyəcəkdir. Fəaliyyətinin 4 ayı ərzində parlamentin ancaq kiçik qanun layihələri ilə məşğul olma-

lamentdən geri çağırmaq hüququ verilir. Qətnamənin ilk iki bəndi yekdilliklə qəbul olundu. 3-cü bəndin səsə qoyulması zamanı Mirzə Davud Hüseynovun təklifi keçdi. Beləliklə, sosialistlər parlamentdən öz deputatlarını geri çağırmaq hüququ əldə etdilər.

Yeni Nəsim bəy Yusifbəyli hökuməti və parlament öz işini daha mürəkkəb şəraitdə davam etdirirdi. Hökumət hər tərəfdən təzyiqa məruz qalırdı. Bir tərəfdən mövcud iqtisadi şərait nəticəsində neft məhsullarının satılması haqqında əsas qanunun olmaması və bu zəmində meydana çıxan çətinliklər ilə əlaqədar yaranmış böhran Bakı proletariyatının mayın 5-dən 13-nə qədər davam edən tətillərinə səbəb oldu. Tətillər təşkilatçılarından və fəallardan 43 nəfərin həbs edilməsi hökumətin nüfuzunu sarsıtdı, çünki yeni kabinet öz proqramında yığılacaq və tətillər azadlığı vəd etmişdi. Həmin vədin pozulması cəmiyyətin sinfi təbəqələşməsinə daha da gücləndir-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Məclis-i Məbusan

idisə, tədricən müsavatçılar bütün parlament partiyalarının koalisiyası haqda danışımağa başladılar. Mərkəzə bitərəflər qrupunun daxil edilməsi də məqsəduyğun hesab edildi; Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunması, parlamentin mötədil təbəqə nümayəndələrinə, yeni bitərəf deputatlara həvalə olunması fikrini irəli sürüdü. Çünki məhz həmin deputatların ölkə əhalisinin əhval-ruhiyyəsini daha düzgün ifadə etdiyini bildirdilər. Bitərəflər adından çıxış edən Yusif Əhməd zadə öz proqramını əsaslandırmağa çalışdı.

Yeni baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli üç həftə ərzində 15 deputat mandatı olan, lakin müstəqil fraksiya təşkil etməyən bitərəflər qrupu ilə danışıqlar apardı.

Müsavat, "Əhrar" və sosialistlər arasında, əldə edildiyi güman olunmuş siyasi razılıq bitərəflərdə danışıqlarda uzanırdı. Sosialistlər onları parlamentdə yuva salmış ən mürtəce ünsür adlandıraraq bitərəflərlə bloka girmək istəmirdilər. Müsavatçılar danışıqları davam etdirə bilmirdilər, çünki bitərəf qrup hökumətdə bir əvəzinə iki yer, hətta belə daxili işlər naziri portfelinə tələb edirdi, bu isə əklə olunmuş razılıq prinsipinə zidd idi.

1919-cü il aprelin 14-də parlamentdə yeni yaradılmış hökumət Nəsim bəy Yusifbəylinin Dördüncü hökumət kabinetini barədə məlumat verildi. Məclis-i Məbusan üzvləri qarşısında çıxış edən Nəsim bəy

haqqında qanunlar hazırlanırdı. Aqrar məsələyə xüsusi diqqət yetirilirdi, lakin hökumət işçi məsələsinin həllini müvəqqəti təxirə salmaq, hətta isə torpaq məsələsinə dair qanunları hazırlamağı nəzərdə tuturdu. Mətbuat, söz, vicdan, ittifaqlar və tətillər azadlığına zəmanət verirdi, bütün bunlar isə şübhəsiz, demokratik dövlətin əsasını təşkil edirdi. Bu sahədə ilk addım olaraq hökumət zemstvolaların yaradılmasını və yerli özünüidarə orqanlarının işini demokratik əsaslarda qurulmasını təklif edirdi. Ümumi icbari təhsil, ibtidai və orta məktəblərin milliləşdirilməsi, milli azlıqların öz dillərində və rus azlığının rus dilində oxumaları üçün qanun layihəsinin hazırlanmasını zəruri hesab edirdi.

Bütün bu qanun layihələri parlamentdə daim mübahisələrə səbəb olurdu.

Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılığı ilə yaradılan Dördüncü hökumət kabinetinin təşkilinə sosialistlərin iki münasibət tərzini var idi, onların bəziləri hökumətə daxil olmaq tərəfdarı idilər, bəziləri isə buna etiraz edirdi. Lakin birincilər üstünlük qazandı və 2 sosialist kabinetə daxil oldu.

Yeni kabinet cümhuriyyətin nisbətən gənc və radikal siyasi xadimlərindən təşkil edilmişdi, lakin sosialistlər bu hökuməti xalq hakimiyyəti hesab etmir, onu yalnız ilk addım kimi qiymətləndirirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Məclis-i Məbusanı öz fəaliyyəti

si, başlıca məsələlərin isə öz həllini tapmaması da buna sübutdur. Aqrar komissiya yalnız bir neçə aydan sonra torpaqların pulsuz müsadirə məsələsinə yaxınlaşa bilməmiş, məsələ sosialist deputatın sədrliyi ilə 4 səsə qarşı 4 səsə həll olunmuşdu.

Parlament mübahisələri partiyaların konfranslarında da davam etdirilirdi. Məsələn, hümmətçilərin 1919-cü il mayın əvvəllərində keçirilən 3-cü konfransı parlament fəaliyyətinə həsr olunmuşdu. Konfransda 112 nəfər iştirak edirdi. Hümmətçilər parlamentin işində iştirak etməyi, onun tribunasından istifadə etməyi, bu yolla müstəqilliyə nail olmağı qərara aldılar. Əhməd bəy Pepinovun hazırladığı qətnamədə göstərilirdi ki, indiki parlament fəhlə və kəndlilərin menafeyinin həqiqi müdafiəsi olmasa da, siyasi həyatın indiki şəraitində parlament tribunasının əhəmiyyətini nəzərə alaraq konfrans öz yoldaşlarına onun tərkibində qalmağı və tezliklə əməkçi xalqın əsl seçkilisi orqanının yaradılmasına çalışmağa çağırır. Qatı solçu Mirzə Davud Hüseynovun təklif etdiyi qətnamənin birinci iki bəndi Pepinov qətnaməsinə təkrar etsə də, üçüncü bənddə konfransın yeni seçdiyi komitəyə (Əhməd bəy Pepinov, İbrahim Əbilov, Mirzə Davud Hüseynov, Səməd ağa Ağamalov, Əliheydər Qarayev, Cəmil bəy Vəzirəv, Mir Fətəli Musəvi, Əjdər Məlikov, Hacı Kerim Sanılı) zəruri halda öz nümayəndələrini par-

di. Digər tərəfdən müsəlman sosialistlərinin parlament tribunasından daha kəskin və sərt xarakter alan çıxışları hökumətə daha da müxalif səsənməyə başlayırdı. Parlamentin əsas fraksiyası olan iqtidardakı hakim Müsavat partiyası ilə münasibət güclənir. Öz növbəsində müsəlman sosialistlərinin özləri kommunistlərin ciddi tənqidinə məruz qalırdılar. Onları millətçilikdə və müsavətlə sıx əlaqədə günahlandırırılar. Bolşevik "Nabat" qəzeti öz səhifələrində "Hümmət" əleyhinə kompaniyaya başlayır. Bu müxtəlif millətlərdən olan Bakıda neft mədənlərində çalışan fəhlələr arasında milli qırğına gətirib çıxara bilərdi. Sosialist fraksiyası bu məsələ ilə əlaqədar olaraq fəhlə konfransı Rəyasət heyətinin yenidən seçilməsini zəruri hesab edirdi, çünki mövcud Rəyasət heyəti fəhlələr adından çıxış etsə də, onu düzgün yola aparmırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi üçün başlıca təhlükə Denikin Anton İvanoviçin ordusu idi. Nəzərdən keçirilən mərhələdə bütün parlament fraksiyalarının ümumi təhlükə qarşısında birləşməsi haqqında danışımaq mümkündür. Beləliklə, 5 nəfər Hökumət üzvündən ibarət DMK yaradıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919-cü il 9 iyun tarixli qərarı ilə yeni yaradılmış həmin komitənin tərkibinə Nazirlər Şurasının sədri, hərbi nazir, yollar naziri, xarici işlər naziri və ədliyyə naziri daxil idilər. 1919-cü il mayın 26-da parlament iclasında Azərbaycan üçün təhlükə törədən Denikin ordusunun hərəkətləri barədə Müsavat fraksiyasının hökumətə sorğusu müzakirə edildi. Başqa fraksiyalardan olan deputatlar iqtidardakı hakim Müsavat fraksiyasını müdafiə etdilər və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qorumaq üçün hazır olduqlarını bildirdilər. Parlament hökumətin tədbirlərini bəyəndi və ona tam yardım edəcəyinə söz verdi. 1919-cü il iyun ayının 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəylinin imzaladığı qərarda Denikinlə mübarizə üçün bütün tədbirlərin görülməsi tapşırıldı.

(ardı var)